

A CLASSIFICATION ESSAY ON GENDER CONCEPTS IN IDIOMS

DEYİMLERDE CİNSİYET KAVRAMI ÜZERİNE BİR TASNİF DENEMESİ

Serhat KÜÇÜK¹

Abstract

This study endeavored to make a classification on idioms in which the gender is expressed by implicating. It is known that words in Turkish do not constructionally means femininity and masculinity; even so, this difference is specified in a kind of way. There was tried to review in what aspects the idioms with this differentiation are interpreted. In this regard, the existence of idioms which affirm or negate women or men in terms of the social meaning in related idioms. We also observe that idioms are mostly used to express a negative situation in terms of meaning. This study endeavored to classify how idioms that are used for only women and men highlight the gender. Gender comes into prominence in idioms arising from relationship, person, animal, object, physical deficiency, disease names, and biological differences. On the other hand, euphemism and classification such as assigning gender in figurative meaning based on the meaning that the word gains afterward. Feminine and masculine meaning attribution in idioms that are generated by word group was implicated in the analysis. Related idioms were interpreted by classifying from various aspects.

Keywords: Idiom, Gender, Grammar, Turkey Turkish, Man, Woman.

Özet

Bu incelemede, cinsiyetin açık ya da kapalı bir şekilde, sezdirilerek anlatıldığı deyimler üzerine bir tasnif yapılmaya çalışılmıştır. Türkçede kelimelerin yapısal açıdan dişilik ya da erillik yansıtmadığı ancak bu farklılığın bir şekilde belirtildiği bilinmektedir. Bu ayrımı ön plana çıkaran deyimlerin, hangi açılardan anlamlandırıldığı incelenmeye çalışılmıştır. Buna göre ele alınan deyimlerde kadını ya da erkeği toplumsal anlam açısından olumlayan ya da olumsuzlayan deyimlerin varlığına dikkat çekilmiştir. Deyimlerin dil içinde üstlendiği anlam bakımından daha çok olumsuz bir durumun dile getirilmesinde deyimlere başvurulduğu görülmüştür. Çalışmada sadece kadın ya da erkek için kullanılan deyimlerin hangi yolla cinsiyeti öne çıkardığı tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda sözcüklerin, doğuşundan kaynaklı olmak üzere; akrabalık, kişi, hayvan, kullanılan nesne, fiziksel eksiklik kusur veya hastalık adlarında, biyolojik farklılardan kaynaklanan deyimlerde cinsiyet ön plana çıkarılmıştır. Öte yandan sözcüğün sonradan kazandığı anlama bağlı olarak örtmece, mecaz anlamla cinsiyet yüklenmesi gibi bir tasnif de yapılmıştır. Kelime grubuyla oluşturulan deyimlerde ise kendi yapısında olmasa bile kelimelerin dişil ve eril anlam yüklenmesi de yapılan incelemeye dâhil edilmiştir. İncelenen deyimler çeşitli açılardan gruplandırılarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Cinsiyet, Dil Bilgisi, Türkiye Türkçesi, Erkek, Kadın.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı. serhatkucuk19@gmail.com

1. Giriş

Deyim terimi genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir olarak adlandırılır (TDK, 2011: 651). Deyimler, kalıp sözler hâlinde bir dilin kültürel birikimini geçmişten geleceğe taşıyan dilin önemli birimlerindedir. Cinsiyet; üreme organlarına göre yapılan ayırmadır Cinsiyet/cins sözcüğü dil bilgisel anlam olarak bazı dillerde kelimenin gramer bakımından “erkeklik”, “dişilik” veya “yansızlık” özelliği taşıması olarak açıklanmaktadır (Korkmaz, 2007: 54). Türkçede bazı kelimeler, ait olduğu kavram alanının zorunlu kıldığı cinsiyet durumlarına sahiptir. Yani genel olarak Türkçede kelimeler cinsiyet kategorisine ayrılmasa da bazı kelimeler anlam ve kullanım açısından belirli bir cinsiyet yansıtırlar. Örneğin Türkiye Türkçesinde “kız” kelimesi anlam olarak dişiyi, “er” veya “oğlan” kelimesi ise anlam olarak erkek cinsiyeti yansıtır. Bununla birlikte cinsiyet genel olarak biyolojik ve toplumsal cinsiyet olarak iki sınıfa ayrılmaktadır.

Biyolojik cinsiyet farklılığı; Allah'ın yarattıkları hakkında koyduğu bir kanun olarak düşünülebilir. Bazı dillerde dilde kolaylık ilkesi gereği biyolojik cinsiyetin dışındaki varlıklar da eril dişil ve nötr gibi cinsiyet gruplarına ayrılmışlardır. Bunun dışında bir de toplumsal cinsiyet diye isimlendirilen cinsiyet vardır ki toplumların erkek ve kadın cinsini birbirinden ayırt etme biçimini, onlara verdiği rolleri anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Tanımlara bakıldığında biyolojik cinsiyet veya cinsiyet kişinin doğduğunda sahip olduğu, toplumsal cinsiyet ise biyolojik cinsiyet nedeni ile toplumun beklentilerinin karşılaman davranışlardır. Cinsiyet, biyolojik bir terimken “toplumsal cinsiyet” psikolojik ve kültürel bir terimdir. Toplumsal cinsiyet var olan bir şey değildir, sürekli olarak yeniden öğrenilen ve üretilen bir kavramdır (Zeybekoğlu, 2010: 4). Cinsiyetin sınıflandırılmasına dair farklı görüşler de vardır. Cinsiyetin bir sınıflama içine alınamayacağını ileri süren görüşler de mevcuttur. Tasnifleme keyfidir, zira hiçbir rasyonel düşünce ile dilbilgisel cinsiyet tasniflemesi önceden tahmin edilemez. İnsanların bilişsel sisteminde böyle bir düzenin zaman zaman görülüyor olması, onların mantığa dayalı hislere sahip olduğunun mükemmel bir kanıtıdır. Bu düzen yalnızca yetişkin bireylerde değil, kuşaktan kuşağa geliştirilerek aktarılan ve bu dili yeni öğrenen/edinen çocuklarda da vardır (akt. Köpcke/Zubin 1983: 166). Bu çalışmada toplumsal cinsiyet kavramı, anlam bakımından, dil bilgisel bağlam, sözcük değeri, sözcüğe yüklenen anlam açısından tasnif edilebilir.

Dil bilgisel cinsiyet; sözcüğün semantik özelliklerine değil de biçimsel özelliklerine işaret eder. Bir başka ifadeyle biyolojik cinsiyet anlamını yansıtan cinsiyeti, şekil bakımından ele alan isim kategorisidir. Dil bilgisel cinsiyet için kullanılan bir ekin Türkçede olmadığı yönünde yaygın kanının varlığından bahsedebiliriz. Her ne kadar G. Németh, A. Zajackowski, M. Räsänen, O. Pristsak, G. Doerfer, A. N. Kononov gibi Türkologlar Türkçede +çA, +çık, +kA, +m gibi dişilik eklerinin var olduğunu iddia ederek Tanrıça, begüm “beyin eşi”, hanım, kösem, bike “han kızı veya eşi”, kançık, biçe “beyin eşi”, ağaça “hanım” (Kerimoğlu- Doğan, 2015) örneklerini vermişlerse de genel anlamda Türkçede ve Ural-Altay dillerinde, dilde cinsiyet kavramı yoktur. Nitekim cinsiyet belirttiği iddia edilen eklerin Türkçede bazı örneklerde görülebilmesi ancak kullanılabilirliğinin olmaması, Türkçede cinsiyet belirleyici bir dil bilgisel yapının olduğu iddiası için önemli bir engeldir. Örneğin, “Rusçada mujçina (мужчина) “adam” sözcüğü anlamsal olarak erille de biçimbilgisel olarak -a sesi ile bittiği için dişildir.” (Kerimoğlu- Doğan, 2015). Bu açıklamayı veya tanımını Türkçede herhangi bir kelime için yapamayız.

Sözcüksel cinsiyet; bazı sözcüklerin sözlük kullanımları, sözcüğe bir cinsiyet yüklemektedir. Anlam açısından değerlendirmeye gerek olmaksızın doğrudan sözlük açıklaması, cinsiyet içermektedir. Türkçe, dile getirilmesi en zor durumları, ayrıntı sayılabilecek kavramları son derece canlı imgelerle somutlayarak çok anlamlılığı

oluşturan bir dildir (Aksan, 1972: 122). Bununla birlikte Türkçede kullanılan bazı sözcüklerde ilk bakışta görülen biyolojik cinsiyet, kendisini sözcüksel cinsiyet olarak göstermektedir. Bir başka deyişle, Türkçe sözcüklerde dilbilgisel bir cinsiyetten bahsedilmesi imkânsız olduğu hâlde; bazı sözcüklerin sözlük kullanımları, sözcüğe bir cinsiyet yüklemektedir. Belki de Türkçede farklı nedenlerle sözcüklere yüklenen cinsiyet anlamının temelini de sözcüksel cinsiyet oluşturmaktadır.

Anlam bakımından cinsiyet; Toplumun sözcüklere sonradan yüklediği cinsiyet anlamlarını işaret eder; cinsiyet tanımlı sözcüksel cinsiyetin tarihsel ve toplumsal koşullar içinde yeniden tanımlanması sonucu üretilen yeni kavram alanlarını ifade eder. Örneğin, Soğdca'dan Türkçeye geçen ve ilk zamanlarda han karısı, kağanın karısı anlamına gelen hatun sözcüğü, daha sonra, “kadın, eş” anlamına gelen ve bugünde aynı şekilde kullanılan “kadın, eş” anlamlarına genişlemiş; böylece unvan adı toplumsal cinsiyeti karşılayan bir kavrama dönüşmüştür (Clausson, 1972: 602). Bu çalışmanın yapılmasını tetikleyen ve çalışmada sınıflandırılan nedenlerle oluşan anlamsal dayanaktan kaynaklı bir cinsiyet de bazı kelimelerde görülmektedir. Çalışmanın alanını oluşturan deyimler ile ortaya atılan bu tez, örneklenilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle, Türkçenin söz varlığını gösteren deyim ve atasözleri, anlatımı anlaşılır hale getiren ve anlatıma canlılık katan öğelerdir. Bu öğeler somutlaştırılarak anlatımın güçlenmesini sağlar. Başka bir şekilde söylemek gerekirse bu kalıplaşmış ifadelerin zor duygu ve düşüncelerin açık ve anlaşılır olarak ortaya konulmasında etkilidir. Dillerin genelinde bir sözcüğün cinsiyetinin belirlenmesinde anlamsallığın ön planda olduğu görülmektedir. Türkçede gerek sözcüklere gerekse çalışmanın konusunu teşkil eden deyimlere cinsiyet yüklenmesi biyolojik cinsiyete toplumun göreceli bakışlarının yansımalarının sonuçları doğrultusunda, kadın ve erkeğin sosyal ve kültürel açıdan tanımlanmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan dilin söz varlığındaki deyimleri de dilde sözlü ve yazılı iletişimi sağlayan ad ve eylemlerin karşılığı olan sözcükler toplumsal uzlaşma sonucu, nedensiz ve saymaca olarak kullanıldıkları için gerçek anlamı olarak kabul edilirler. Yan anlam, sözcüğünün ilgi yönünden zihindeki gerçek anlamından farklı, yeni anlama gelecek şekilde kullanılmasıdır. Kullanılan bu sözcük\söz öbeği toplumsal bir uzlaşma sonucunda farklı bir durumun, olayın, eylemin anlamını gösteren sembol ve yeni bir anlamsal kodun karşılığıdır. Dildeki sözcükler gerçek anlamın dışında bazen tek başlarına kullanılır. Örneğin katır sözcüğü bir hayvan adı, ayakkabı çeşidi ve inatçı anlamlarına gelmektedir. Farklı bir örnekte siyah sözcüğü ise renk adı, beyazın zıttı ve yası zihinlerde çağrıştırmaktadır. Bu sözcükler bazen birkaç sözcükle bir arada kullanılarak ve bunlardan birinin veya hepsinin anlam değişmesiyle yeni bir kalıp öbeği ve yeni bir anlam ortaya çıkar. Bu anlamların ortaya çıkmasında kültürel yaşantı ve deneyimin, söz öbeğine yeni bir anlam katarak kullanılma biçimine deyim denir.

2. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bir dilin söz varlığı incelenirken o dile ait kelimeler ya gramatikal ya da tematik bir sınıflandırılmaya tabi tutulur. Gramatikal sınıflandırılmada kelimeler; temel söz varlığı, yabancı sözcükler, deyimler, atasözleri, ilişki sözleri (kalıp sözler), terimler, çeviri vs. Tematik sınıflandırılmada ise kelimeler, konularına göre tasnif edilir. (Aksan, 2004: 1). Tematik olarak ele alınmaya çalışılan bu sınıflandırmada etkin kullanılan yöntem kavram alanı yöntemidir. Kavram alanı “Birbirine yakın, birbirini çeşitli açılardan bütünleyen, aralarında ortak bir bağ bulunan kavramların oluşturduğu bütünlüktür. Örneğin sevmek, hoşlanmak, beğenmek, hayran olmak, takdir etmek, imrenmek, âşık olmak gibi fiillerin ait oldukları kavramlar için böyle bir kavram alanından söz edilebilir” (Hengirmen, 1999: 246).

Bu çalışmanın amacı deyimlerin cinsiyete dair bir ayırım içerip içermediği; cinsiyete dair bir anlam içeriyorsa, erillik ve dişillik açısından toplum içerisinde olumlu mu yoksa olumsuz anlam mı taşıdığını incelemektir. Dilin kökeninde cinsiyetin yapısal farklarla ayrılmadığı Türkçede, cinsiyeti belirten deyimlerin nasıl bir ifade ile deyimlere yansıdığı değerlendirilmiştir.

Deyimlerin tespiti için şu sözlükler incelenmiştir: 1. Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler I-II*. İstanbul: İnkılap Yayınları. 2. Kaçalın, M. S. (2016) *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bu eserler taranarak cinsiyet kavramı içeren deyimler, çalışmaya dâhil edilmiş ve incelenmiş deyimler arasında sadece kadınlar ve erkekler için kullanılan ya da her ikisi için de kullanılarak belli bir cinsiyet aidiyetini anlatan deyimler belirlenmiştir. Cinsiyetle ilgili olan bu deyimler çeşitli açılardan değerlendirilerek olumlu, olumsuz ya da bağlama göre nötr anlam açısından gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmada rastlanamayan örnekler için alt tasnif gösterilmemiştir. Bu çalışmada yapılan sınıflandırma şöyledir:

1. Sözcüğün Doğuşundan Kaynaklı Cinsiyet Yüklenmesi
 - a. Akrabalık Adlarında
 - b. Hayvan Adlarında
 - c. Kişi Adlarında
 - d. Meslek Adlarında
 - e. Biyolojik Farklardan Kaynaklanan Deyimler
 - f. Fiziksel Eksiklik, Kusur veya Hastalık Adlarında
 - g. Kullanılan Nesne Adlarında
2. Sözcüğün Sonradan Kazandığı Anlam Nedeniyle Deyime Cinsiyet Yüklenmesi
 - a. Örtmece Yöntemiyle Oluşturulanlar
 - b. Kültür Farklılıkları Nedeniyle Yan ve Mecaz Anlamla Oluşturulanlar
3. Türkçenin Diğer Dillerle Etkileşimi Nedeniyle Cinsiyet Yüklenmesi
4. Kelime Grubuyla Oluşturulan Deyimler
 - a. Tamlamalarla Oluşturulanlar
 - b. İkilemelerle Oluşturulanlar

3. Deyimlerde Cinsiyet Kavramı

3.1. Sözcüğün Doğuşundan Kaynaklı Cinsiyet Yüklenmesi

Bir sözcüğün zihnimize uyandırdığı, herkes tarafından bilinen ilk ve asıl kavrama temel anlam denir. Bir kelimenin temel ve yan anlamları ile birlikte birden fazla anlamı olabilir. Örneğin, burun sözcüğünün temel anlamı koklama ve solunum organıdır "Arkadaşın burnu kırıldı." cümlesinde "burun" sözcüğü temel anlamıyla kullanılmıştır. "Ayakkabının burnu eskimiş." cümlesinde ise yan anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Türkçede cinsiyetçilik kavramına anlam bilgisi olarak bazı kelimeler köken olarak erkekle ilgili olmasına rağmen erkeğin ölçüt olarak "insanı", "erkek cinsi" görme eğiliminde olmasıyla bu kelimelerin kadınla ilgili durumlar içinde kullanılmaktadır.

Sözcüğün doğuşundan kaynaklı cinsiyet yüklenmesi içeren deyimlere baktığımızda akrabalık adlarında, hayvan adlarında, kişi adlarında, meslek adlarında, biyolojik farklılıklardan kaynaklanan adlarda, fiziksel eksiklik, kusur veya hastalık adlarında, kullanılan nesne adlarında cinsiyet yüklenmesi gibi bir tasnif yapılabilir.

Sözcüğün doğuşundan kasıt, kelimenin asıl manasını koruyarak yapıya değil anlama bağlı olarak cinsiyet farklılığını karşılamasıdır. Yani anne/baba, koyun/koç gibi ifadelerin yapılarına bakılmaksızın sözcüğün karşıladığı cinsin anlamı bellidir. Mesela anne kelimesi akla eril bir kavram getirmez. Koç kelimesi de dişil anlamı yüklemesiz. Bu tip kelimeler yapısal olarak bir dişil, eril yapısına girmez ama kelimelerin kökeninden itibaren cinsiyetlerine göre adlandırılır.

A. Akrabalık Adlarında

Türkçe Sözlük'te akraba; 1. *huk.* Kan bağıyla birbirine bağlı olan kimseler. 2. Oluşma yönünden aynı kaynağa dayanan şeyler. 3. *mec.* Biri, diğerinin doğurduğu sonuç veya olgular olarak belirtilir. Akraba sözü Arapçadan ödünçleme olup "yakınlar" anlamındadır. Aslında bu sözcük karib (yakın) sözcüğünün çoğulu olup aslı akrîbâdır. Ancak Türkçede tekil bir anlamda kullanılmış ve akraba olarak yaygınlaşmıştır. Türk adetlerinde akraba önemlidir. Türkler akrabalık ilişkilerini kuşaktan kuşağa aktarmakta, İslamiyet'in kabulüyle beraber daha da önem kazanmış, akraba ilişkileriyle ilgili genel kabullerle birlikte gelişmiştir. Kur'anda akrabalıktan bahsedilmiş ve hadislerde akraba ziyaretlerine yer verilmiştir. İslamiyet'in akrabaya vermiş olduğu değer Türk toplumunda da etkili olmuştur. Türkiye Türkçesinde yer alan hem aile ve akrabalık adları hem de deyimler Türklerin dünya görüşlerini, gelenek ve görenekleri- ahlaki değerlerini, dinî inanışlarını anlamamızda büyük önem teşkil etmektedir.

Genel olarak Türkçe Sözlüklere baktığımız zaman yüz-yüz elli civarında akrabalık ismine rastlamaktayız. Bu sözcükler, cinsiyet, akrabaların birbirine yakınlık dereceleri, kültürel yakınlaşma ve geleneklere, kadına ve erkeğe, medeni duruma vs. durumlara göre farklılıklar göstermektedir.

Akrabalık adlarını cinsiyet bakımından dişil, eril ve nötr (yansız) biçiminde ayırmak gerekirse sözlükte geçen ve cinsiyet olarak kadını belirten akrabalık adlarından bazıları şöyledir: abla, amca kızı, analık, anne, anneanne, avrat, ayal, babaanne, bacı, baldız, besleme, beslek, bibi, büyükanne, dayı kızı, ebe, elti, emmi kızı, gelin, gelin abla, görümce, hala, hala kızı, haminne, hanımanne, hemşire, hanım, harem, hatun, kadın, kadinnine, karı, kaynana, kayınvalide, kerime, kız, kız kardeş, kuma, kuzin, nine, refika, süt kız, sütanne, sütnine, şvester, teyze, üvey anne, valide yenge, zevce.

Cinsiyet olarak erillik belirten akrabalık adları ise genel olarak şu isimlerle karşımıza çıkar: ağabey, abi, ağa, ahfat, amca, amcaoğlu, amcazade, baba, babalık, bacanak, birader, büyükbaba, büyük peder, dadaş, damat, dayıoğlu, dayı zade, dede, erkek, ede, efe, emmi, emmioğlu, enişte, güveyi, halaoğlu, halazade, iç güveyisi, ini, kayın, kayınbaba, kayınbirader, kayınpeder, kaynata, kızan, koca, kuzen, mahdum, peder, refik, oğlan, oğul, sütbaba, sütoğul, teyzezade, üvey baba, zevç.

Sözlükte geçen ve cinsiyet olarak nötr (yansız) olan yani cinsiyet olarak belli bir netlik taşımayan akrabalık adları ise: ahi, böle, bala, çağa, çocuk, döl, dös, etfal, evlat, eş, evlatlık, hemşirezade, kardeş, kirve, oğul uşak, oğulluk, sabi, sağdıç, sübyan, süt kardeşi, tıfil, torun, üvey kardeş, taygeldi, uşak, velet, yeğen (Emiroğlu, 2012: 1698).

Yaşayış ve geleneklerinde akrabaya önem veren Türk toplumu, bu tutumunu diline de yansıtmıştır. Türkçede hem akrabalık bildiren kelimeler fazladır hem de başka dillerden de akrabalık bildiren kelimeleri dil hazinelerine almıştır. Akrabalık bildiren sözcüklerle kurulan deyim ve atasözleri sıkça karşımıza çıkar.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Bulgurluya gelin gitmek.

Çamaşırım teşte kalmaz, kızım evde kalmaz.

Elde kız, bizde gelin olacak şeymiş.

Teyze anne yarısı.

b. Olumsuz Anlamda

Ben umarım bacımdan, bacım ölür acından.

Bir donu var kırmızı, gâh anası giyer gâh kızı.

Bizim gelin yerikliyi.

Gelin yüklü, kız nişanlı.

Karı Allah Allah diyor.

Gelin gibi kırtmak.

Kaldık oğlan uşak eline, minnet eyle geline.

Kaynana kaynar aşı, görümce tandıra düşe.

Sağır gelin, sağır gelin, süt taşı savur gelin.

Üste geldi üsteledi, evi barkı desteledi (*Suşehri -Sv.).²

Kaynanalık taslamak.

c. Nötr Anlamda

Anasının kızı.

Gelin gibi süzölmek.

Kız halaya oğlan dayıya.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Baba adam.

Baba ocağı (yurdu).

Babasının hayrına

Bir evin oğlu.

Bir koyuncuğum olsa, güden oğlum olsa.

Amca baba yarısı.

Baba himmet oğul hizmet.

b. Olumsuz Anlamda

Aman dayı ölüyorum.

Valla yeğen sen bilirsin.

² Birden çok kadın alan erkeğin son karısı için söylenir.

Babamın öleceğini bilsem satar da tuza verirdim.

Babasının hayrına mı?

Bizim oğlan kardan gelir, eşeği satar yaya gelir.

Dededen yok izanı, nereden bilsin nizamı.

El oğlu.

Eşeğin yoksa enişten de mi yok?

İçgüveysiden hâllice.

Kendisi muhtaç-ı himmet bir dede (Nerde kaldı gayriye himmet ede).

c. Nötr Anlamda

Babanın canı için.

Babana rahmet.

Babasının oğlu.

Güveyi girmek.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Mahkemede dayısı olmak.

b. Olumsuz Anlamda

Aldım kızını, it tepsin yüzünü.

Ana baba eline bakmak.

Anan öle (ölsün).

Dağda dayısını, harmanda tayını bilmez.

Dağda dayısını, köyde emmisini tanımaz.

Dayazagilde cacık var, içerisinde böcük var.

Dul avrat (karı) çocuğu.

Dul karı doğurduğu (sıçirtması).

Gelenin sağdıçı, gidenin yengesi.

Her sakallıya dayı, her tırnaklıya ayı demek.

Kendi kendine gelin güvey olmak.

c. Nötr Anlamda

Anam babam.

Ana baba bir.

Böyle baba, böyle oğul.

Ha babam (ha).

Ya gelin ol gel ya güvey ol al.

Akrabalık bildiren kelimeler ile kurulan deyimlerde aileye evlilik bağıyla ya da başka bir şekilde sonradan dâhil olan akrabaların genellikle olumsuz durumları karşılamak

için deyimleştirildiği görülmektedir. Örneğin “Kaldık oğlan uşak eline minnet eyle geline.”, “Kaynanalık taslamak.”, “Eşeğin yoksa eniştenden de mi yok.” gibi. İncelenen deyimlerde geniş aile bireylerini tanımlayan kelimelerin kullanıldığı görülmekle birlikte deyimlerin daha çok anne-baba-çocuk ilişkisi içinde kurulduğu da dikkat çeker.

B. Hayvan Adlarında

Türkçede bazı isimler cinsi gösterir. Mesela at kelimesi cinsi gösterir. Cinsin erkeğine Aygır, dişisine kısırak, yavrusuna tay denilir. Genellikle yavruyu bildiren kelime erillik veya dişilik bildirmez.

Yine sığır kelimesi cinsi gösterir. Cinsin erkeğine boğa, dişisine inek, yavrusuna tana > dana denilir. Buna benzer şekilde erkek koyuna koç, dişisine koyun, yavrusuna kuzu denir. Ördek cinsinin dişisine sona (suna), eriline borçin (burçin) denilir. Bu vb. örnekler hayvan adlarında cinsiyet gösteren kelimelere örnek olarak gösterilebilir.

Hayvanlarda dişil ve eril anlamlı kelimeler kullanılmakla beraber hayvanın yavrusunun cinsiyetini belirtecek isimlendirmeler karşımıza sıkça çıkmaz. Hayvanlar için kullanılan niteliklerin insana aktarılması imgesel dil yaratma yöntemidir. Hayvanlar âleminde birçok hayvan adı, bitki ve cansız varlıklar için kullanılmıştır. Ayrıca bazen yüceltmek bazen de eleştirmek, yermek, küçük düşürmek amacıyla söylenen ifadeleri dönüştürerek hayvan imgesi insanlar için de kullanılmıştır. Birçok dilde benzerliklere dayalı olarak Hayvan isimlerinin bulunduğu metaforların, hayvanlar ve insanları karşılaştırmak için mantıklı ve doğal bir olgudur. Bunda, kültürel birikimle oluşan anonim hayvan edebiyatının etkisi göz ardı edilemez.

Hayvanlar arasında yapılan aktarmalar birçok dilde bulunmaktadır. Konuşulan dilin toplum içindeki etik ve estetik ölçütlerine bakılarak değerlendirilir. Hayvan isimleriyle bulunan metaforlar insanı birçok yönden ele alır, olumlu veya olumsuz değerlendirmeleri içinde barındırır. Gerçek anlamda kullanılan hayvan isimleri değerlendirme içermez fakat insana aktarıldığında etik, psikolojik, sosyal özellikler ve davranış biçimleri göz önünde bulundurularak değerlendirilir. Hayvan adları bulunan metaforlar duygu anlamı da içermektedir. Konuşma dilinde veya iletişim anında kullanıldığında konuşucunun konuya ve muhatabına değerlendirmenin yanında duygularını, ruh durumunu ve tutumunu ifade eder. Özetle, hayvan isimleri barındıran ve insanı nitелеmek veya adlandırmak için kullanılan metaforlar, değerlendirme ve duygu unsurları belirten imgesel anlatım araçlarıdır.

Türkçede bazı hayvan adları ve bunlarla oluşturulmuş deyimlerin bir kısmının cinsiyet adlandırmasında işlev gördükleri ortaya çıkmaktadır.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

At gibi.

Tavuğun güzel olsun da yumurtlamasın.

b. Olumsuz Anlamda

Eşegimiz kunnadı, sıpamız arttı.

Kancık it gibi boğuşmak.

Sekiz eşekliyi o beğenmez, dokuz eşekli de onu beğenmez (-Sm.).³

³ Evde kalmış kızlar için söylenir.

Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı (Besledik büyüttük danayı, (şimdi) tanımaz oldu anayı).

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Adam bildim eşeği, altına serdim döşeği.

Bey devesi (danası) gibi yan gelip geviş getirmek.

Bir köyü bir horoza yüklemek.

b. Nötr Anlamda

Ağlayan ağlasın Garip Ömer'in, gitti eşeği kaldı semeri.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a) Olumsuz Anlamda

Tavuk kadar ödü olmamak.

Benim eşeğim kancık.

Hayvanların Türk kültürüne yansımalarına bakıldığında, at Türkler için çok önemli ve oldukça müspet bir şekilde yer aldığı bilinmektedir. Ancak deyimlerde olumsuz durumlara bir eleştiri tutumu görüldüğü için attan ziyade eşek deyimlerde daha çok kullanılmıştır. Eşeğin yanı sıra dana, tavuk, horoz gibi herkes tarafından bilinen, günlük hayatın içinde yer alan hayvanlar deyimlerde kullanılmıştır.

C. Kişi Adlarında

Dildeki sözcüklerin nedensiz kullanımları geçek anlamlarını verir. Örneğin Ali, armut, git-. Dilin en küçük anlamlı birimleri sözcükler (gösteren), gerçek bir varlığın veya eylemin (gösterilen) toplumsal uzlaşma sonucu oluşur. Bu durumun bir sebebi olmadığı, saymaca (sembolik) ve toplumsal uzlaşma neticesinde gerçekleştiği için gerçek anlamlı sözcüktür. Türkçede erkek ve kadın için farklı şahıs zamirleri olmadığı halde birçok dilde erkek ve kadına özgü ayrı şahıs (kişi) zamirleri vardır. Bu zamirlere örnek olarak Fransızca article, Almanca artikel denir. Erilliği (müzekker) ifade eden sözcüğe Fransızcada *masculin*, dişilliği (müennes) belirten kelimeye *feminen* denir. Erkek için olan kelimelerde *le*, kadınlar için olan sözcüklerde *la* kullanılır. Erillik dişilik sözcüklerde ve eşyalarda olmaz çünkü dilin kuralı bu yöndedir

İslamiyet'te değil, tek tanrılı kutsal tüm dinlerde Yaratan eril ya da dişil olmadığı ve böyle düşünmek bile günah ve yasakken yaratıcıdan bahsedilirken ve düşünülürken eril olarak somutlandırılır. Dilimizde örneği yok ancak İngilizcede yaratıcıdan bahsedilirken "O" sözcüğü için "He" kullanılır. Arapçada da erkek için hüve, kadın için hiye kullanılır. Bu durum Arapça dilinin özelliğidir. Hüve kişi zamiri aynı zamanda Allah ve melekler için de kullanılır. Etimolojik açıdan Türkiye Türkçesindeki isimlerin en yaygın kaynağı Arapça ardından sırasıyla Türkçe ve Farsça gelmektedir. Ayrıca erkek isimlerinde İbranice ve kadın isimlerinde Rumca/Yunanca kökenli isimlerin sayısı dikkat çeker. Orta Asya Türk toplumlarında kadın isimleri: Gökçe, Akça, Çiçek, Börü gibi özgündür. Arapça ve Farsçanın etkisinden sonra: Remzi, Remziye, Fikri, Fikriye'ye vb. dönüşmüştür.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Abdestsiz Hacı Emine'ye namaz dayanır mı?

Dümbüçük nerede, Fatmacık orada.

Düttürü Leyla.

Ekten pükten, deli kıza (sarı kıza, öksüze) kaftan.

Hoda karısı (-Sm.).⁴

Sırıklı Fatma.

Teslime bacı (Gündüzbey *Yeşilyurt/-Ml).

b. Nötr Anlamda

Buydum Ayşe (-Af.).⁵

Deli Raziye.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Aklın Osman'la, fikrin Osman'la; ineğin bir dana doğursa gütsen Osman'la.

b. Olumsuz Anlamda

Ali kıran baş kesen.

Aliler, Veliler, dam dolusu deliler.

At Ali'nin, Şan Veli'nin.

Senin gönlün Döndü ile Döne'de, benim gönlüm inek ile danada.

c. Nötr Anlamda

Hazır avrat (Yenice, *Tarsus -İç.).⁶

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Eyüp sabrı.

b. Olumsuz Anlamda

Ali'nin külahını Veli'ye, Veli'nin külahını Ali'ye giydirmek.

Alicengiz oyunu.

Et Bedir'in, ekmek Hıdır'ın, yiyin kudurun.

Hem Sadık'tan hem koduktan olmak.

Sarı çizmeli Mehmet Ağa.

Ver Ömer'e, yaz duvara.

c. Olumlu veya Olumsuz Anlamda Kullanılabilen Deyimler

Abış Ahmet (-Nğ.).⁷

Erkek Fatma.

Ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur.

⁴ Çok gezen kadın.

⁵ Çok üşüyen kimse.

⁶ Kadının yapacağı işleri, kadın kadar yapan ve bilen erkek.

⁷ Saf, kılıbık (erkek).

Kadın ve erkek cinsiyetini özel isimle adlandırırken gramatikal bir düşünce değil, hâlihazırda, toplumun kabul ettiği bir adlandırma zihniyeti ağır basmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ile Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü verilerine göre, Türkiye’de şimdiye kadar en çok kullanılan erkek isimleri Mehmet, Mustafa, Ahmet, Ali, Hüseyin olarak sıralanıyor. Kadın isimlerinde ise; Fatma, Ayşe, Emine, Hatice ve Zeynep en çok kullanılan isimler olarak görülmektedir. (<https://www.tech-worm.com/turkiyede-en-cok-kullanilan-isimler-2018/>). Bu istatistikî bilginin doğruluğu deyimlerle de kanıtlanmış gözükmetedir. Zira bu isimler deyimleşerek gündelik hayattan kültürel hayata dâhil olmuştur.

D. Unvan, Lakap ve Meslek Adlarında

Erkek marangoz, erkek boyacı, erkek doktor, erkek polis, erkek şoför gibi bir kullanımla karşılaşılmazken kadın marangoz, kadın boyacı, kadın doktor, kadın polis, kadın şoför gibi söylemlerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, inşaat, oto tamiri, torna, tesviye, maden gibi meslekler erkeklere daha uygun görülürken çiçekçilik, anaokulu öğretmenliği, hemşirelik gibi meslekler kadınlara daha çok yakıştırılır. Bu durum toplumsal cinsiyette toplumun eril ve dişillere yüklediği görev, bir nevi mahalle baskısının neticesinde bireylerin zihninde oluşan temayüldür. Bu grupta tasniflenen deyimlerdeki bazı sözcükler sadece meslekle alakalı olmayıp unvan ve lakap niteliği taşımaktadır. Unvan ve lakaplarla oluşturulan deyimlerle cinsiyet yüklenmesi de meslekler bölümünde tasniflenmeye çalışılmıştır.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Hanım hanımcık.

Eli kınalı hanım.

b. Olumsuz Anlamda

Kadı kızı karpuz tuttu, yarısını yarı tuttu.

Halayıktan kadın olmaz.

Hanım var, hanımcık var.

Hatun getir (ki) bey doğursun.

Ağa bir hatun aldı, belayı satın aldı.

Şeyh, paşa baban olacağına, Deli Ömer kocan olsun.

c. Nötr Anlamda

Ev kadını.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Efendiden bir adam.

b. Olumsuz Anlamda

Al hoca muskanı, aram kaykıldı.

Camiye varmadım ki imamlık versem.

Dışı hoca, içi baca.

Yalancı pehlivan.

Şimdi yaya kaldın Tatar ağası.

Kör kadı.

Akşam Hacı Mehmet, sabah eskici Yahudi.

En akıllımız Deli Bekir, o da hapiste yatıyor.

Hacı sadığımızın hacı koynunda çıktı.

Karşıdan bakınca kabadayı, fesini eğince keli görünür.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Bey (paşa) gibi yaşamak.

b. Olumsuz Anlamda

Esrara tellal aramak.

Hem yağlı yer, hem papazdan korkar.

Maksadı üzüm yemek değil, bekçi dövmek.

Papaza kızıp oruç yemek.

Papaz harmanı.

Papaz kör, kilise karanlık.

Papaz gibi berberin solumazı, kahvecinin söylemezi, tellağın terlemezi.

Gelen ağam, giden paşam.

Keyfinin kâhyası olmamak (birisi başkasının).

c. Nötr Anlamda

Lala paşa eğlendirmek.

Efendime söyleyeyim.

d. Olumlu veya Olumsuz Anlamda Kullanılabilen Deyimler

Şahken şahbaz olmak.

Paşa paşa.

Ya imam ol ya imamı bul.

Kadının çalışma hayatında aktif yer almaması, kadına dair bir meslek kolunun ilerlememesi meslek isimleriyle kurulan deyimlerde de kendini göstermektedir. Mesleki sözcükler içeren deyimlerde erkeklerin ve erkekleri tanımlayan işlerin kullanıldığı tespit edilmektedir. Ayrıca söz konusu bu mesleklerin geleneksel ya da dinî yönü olduğu da dikkat çeker. Kadına dair lakaplar genellikle “hanım”lıkla ilgilidir ya da çalışma hayatını ifade eden “halayık” kelimelerle karşımıza çıkar. Türk toplumunun genelinde, deyimlerdeki mesleklerin pek çoğunun erkeğe yönelik olmasının yanında, toplum içinde mevcut olan her meslek değil de toplumun geneline hitap eden ve halkın duyduğu, gördüğü, diyalog kurduğu yani daha çok içli dışlı olduğu mesleklerin deyimlerde ön planda olduğu görülmektedir. Hoca, imam, papaz gibi.

E. Biyolojik Farklardan Kaynaklanan Deyimler

Biyolojik anlamda, iki cinsiyet vardır: Kadın ve erkek. Bütün toplumlarda kadınların ve erkeklerin doğuştan gelen biyolojik ve fiziksel özellikleri aynı, fakat farklı cinsel

üreme organlarına sahiptirler. Bireyler, mutlaka doğuştan, bu iki cinsiyetten birine ait olur. Biyolojik cinsiyet anne karnında oluşur. Kadın ve erkeğin kromozom yapısının, hormonlarının, üreme fonksiyonlarının ve vücudun genel yapısındaki farklılıklar bu bütünlükte değerlendirilir.

Biyolojik Farklardan Kaynaklanan Deyimler

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

O kadar kusur kadı kızında da bulunur.

Talihim olsaydı anamdan kız doğardım.

El değmemiş.

Eti, budu yerinde (etli butlu).

b. Olumsuz Anlamda

Altın adı pul oldu, kız adı dul oldu.

Bekle koca kız bahtın açılsın.

Dambır dumbur (damdumu) nerede, deli kız (Şam hatun) orada.

Damdan düştü şappada, hanım oldu şıppadak (-Isp.).⁸

Halayıktan hanım (Taşdeğirmen, *Çıldır -Kr.).⁹

Karı un elersin, niye kendini sallarsın.

Kız kaçırarak.

Mahalle karısı.

Hoda karısı (-Sm.).¹⁰

Saçı uzun akli kısa.

Saçını süpürge etmek.

Yüz kişiden gebe kalmak.

Saçı el elinde olmak (-Nğ.).

c. Nötr Anlamda

Kız almak.

Kızı kırsığı.

Başını beye göre bağlamak.

Yıldızı dişi.

Adet görmek.

Ere varmak (gitmek).

Ağır ayak (Kayadibi *Şavşat -Ar.).¹¹

⁸ Sonradan görme kadın.

⁹ Metinde: Hala ayağıyla.

¹⁰ Çok gezen kadın.

¹¹ Gebe.

Karnı (yüreği) burnunda.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Adam evladı.

Adam olmak.

Sözünün eri olmak.

Yiğitlik sende kalsın.

Erkeklik sende kalsın.

Bıyığını balta kesmemek.

b. Olumsuz Anlamda

Adam kıtlığında (yokluğunda).

Adam oluncaya kadar dokuz fırın ekmek ister.

Şamar oğlanı.

Keli görünmek (açılmak).

Saç sakal birbirine karışmak.

Saçı sakalı koyvermek.

Sakalı değirmende ağırtmak.

Takke düştü kel göründü.

Bıyık burmak (bükmek).

Dizine oturup sakalını yolmak.

c. Nötr Anlamda

Erkeklik öldü mü?

Altı sakal, üstü bıyık.

Bıyığı terlemek.

Ne sakala minnet ne bıyığa.

Saç sakal (saç) ağartmak (bir işte).

Sinekkaydı tıraş.

Sünnet etmek.

Tıraş etmek.

Keçi sakallı.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Adam (İnsan) sarrafı.

Adam, adamım olsun; dünya yüküm olsun.

b. Olumsuz Anlamda

Günün adamı zamane adamı.

Aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık.

Kel başa şimşir tarak.

Bıyığa oturup sakala küfretmek (-Bt.).

c. Nötr Anlamda

Adam sende!

Belinden gelmek (birinin).

d. Olumlu veya Olumsuz Anlamda Kullanılabilen Deyimler

Adamdan saymak (adam yerine koymak).

Adam etmek.

Adamına düşmek.

Adamlık sende (bende) kalsın.

Adam sırasına geçmek (girmek).

Adam yerine koymak.

Diyorum erkektir, diyorsun sağır (-Hak.).

Bıyık altından gülmek.

Bıyık burmak.

Sakala göre tarak vermek.

Bıyığına bulaştırmamak.

Türkçede sözcükler cinsiyete göre gramatikal yapıyla ayrılmadığı bilinmektedir ancak var olan biyolojik farklılıklar dilde de göz ardı edilmemiştir. Bu durum kadın ya da erkeğin biyolojik yapılarını yansıtan sözcüklerle kurulan deyimleri karşımıza çıkarır. Biyolojik farkların öne çıktığı deyimlerde kadın/adam, hanım/kız gibi kelimeler sosyal hayatta yer aldığı şekli ile genel grubu ifade eder. Cinsiyeti biyolojik olarak belirten söz konusu deyimlerde erkeğin sakal, bıyık gibi fiziksel özellikleri belirtilmiştir. Kadına dair kelimelerde fiziksel özellikten ziyade kelimelerin anlamsal bütünlüğünden yararlanılmıştır. Kadınla ilgili deyimlerde evlilik bağının da ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

F. Fiziksel Eksiklik, Kusur veya Hastalık Adlarında

Türk dilinde fiziksel eksiklik ya da kusurların her birinin ayrı adı olmasına rağmen bunlar toplumsal yaşantıda küçük düşürücü ya da muhatabını kırıp inciten ifadeler olduğu için olsa gerek, lakaplaşmışsa da deyim yaygınlığına ulaşamamıştır. Kör, topal, çolak, sağır, şaşlı gibi sözcükler bir durumu ifade etmekte fakat yaygın bir durumu, özellikle de cinsiyete aidiyet oluşturacak şekilde deyimleşmemiştir.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Gebe kalmak.

b. Olumsuz Anlamda

Altı ayın emeği, kel kızın yemeği.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Ben diyorum hadımım o diyor (soruyor) oğul uşaktan neyin var (çoluk çocuktan ne haber)?

Boyu bir karış, sakalı iki karış.

Hadım etmek.

Hadım kalmak.

Hem kel hem fodul.

Karşıdan bakınca kabadayı, fesini eğince keli görünür.

c. Nötr Anlamda

A köse, sayılmadık kaç tel sakalın var.

Ak sakal, kara sakal.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Dölsüz olmak.

Kel ile kertinir, uyuz ile sürtünür.

Kel keli kınamış, başında baykuş tünemiş.

Kısır kalmak.

Tut kelin perçeminden.

b. Olumlu ya da Olumsuz Anlamda Kullanılabilen Deyimler

Diyorum erkektir, diyorsun sağır.

Fiziksel eksikliğin öne çıktığı deyimlerde kadına ait kusurlar deyim hâline gelmemiştir. Ancak erkek için olumsuz durumu ifade eden deyimler kullanılmıştır. Özellikle erkek için olumsuzluğu ifade eden deyimler erkeğin iğdiş edilmesinden sonraki hâli için kullanılmıştır. Ayrıca sakal, bıyık (görünen saç) gibi erkeğe has fiziksel özellikten yoksunluk da olumsuz deyimlerde karşımıza çıkmaktadır.

G. Kullanılan Nesne Adlarında

Cinsiyetin toplumsal yönü gündelik yaşantıda oluşur ve şekillenir. Doğmadan önce rolümüz biyolojik cinsiyete göre belirlenir. Doğacak çocukları için giysi ve eşya hazırlayan ebeveynler, çocuğun kullanılacağı nesnelere rengi ve biçiminin seçimi konusunda biyolojik cinsiyet çerçevesinde, içinde bulunduğu toplumun cinsiyetçi bakış açısıyla tercihlerini kullanırlar. Çocuğa hayatı boyunca mensubu olduğu toplumun istediği davranışlar, tutumlar, roller örgüsünü bir şekilde öğretmeye başlarlar. Doğum sonrasında, çocuk için belirlenen toplumsal dünya gittikçe belirginleşir; giyim kuşam, kişisel görüntü, oynanacak oyuncaklar, oturup kalkma vs. sonrasında ise cinsiyet davranışlarının zamanla olgunlaşmasında, toplumun normları, inancın toplum içindeki yorumlanması, gelenek, görenek örf adet vs. etkisi son derece etkilidir. Birey ne giyeceğine, hangi nesnelere kullanacağına hatta ne yiyeceğine toplumun kendine biçtiği cinsiyete uygun gördüğü şekilde hareket eder. Bu durum öğrenme yoluyla da nesilden nesile devamlılık gösterir.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Eteği belinde. Eteğini göstermez.

Sandık (çeyiz) düzmek.

Yüz görümlüğü.

b. Olumsuz Anlamda

Başını beye göre bağlamak (-Brs.).

Eksik etek.

Eteği ile bezir üleştirmek.

Saçım süpürge, elim kösenği.

Eteği eğri olmak.

Eliyle hamur ovalar, gözüyle dana kovalar.

Elinin hamuruyla erkek işine karışmak.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Takke düştü, kel göründü.

Tut kelin perçeminden.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Uçkuruna sağlam olmak.

Balyoz gibi.

Çakı gibi.

Eteği temiz olmak.

b. Olumsuz Anlamda

Uçkur çözmek.

Kalas gibi.

Odun gibi.

c. Nötr Anlamda

Sana bulunursa (bir) burnu hizmalı, bana da bulunur (bir) kolu salmalı.

Fiziksel ve biyolojik özellikleri örtü altında olan kadının bu yönü deyimlere girememiştir ancak kadının giyimde kullandığı nesneyle deyimlere girdiği görülmektedir. Bu da en çok kadına özgü kıyafet olan etek ile karşımıza çıkmaktadır. Fiziksel ve biyolojik özelliklerin esas alındığı tasnifte erkek ile ilgili deyimler ne kadar ön plandaysa burada da durum tam tersinedir. Kullanılan nesne adlarında kadına dair deyimler daha çok, erkeğe dair olanlar daha azdır.

3.2. Sözcüğün Sonradan Kazandığı Anlam Nedeniyle Deyime Cinsiyet Yüklenmesi

Sözcükler ait olduğu dilde ikincil, yan, mecaz ve art anlamlar kazanabilir. Anlam daralması ve genişlemesi yoluyla veya toplumun mevcut sözcüğe yeni anlam yüklemesiyle sözcük temel anlamının dışında kullanılabilir.

Bu bölümde, asıl anlamın dışında sonradan kazanılan anlama bağlı olarak cinsiyet farklılığı ifade eden deyimler tasnif edilmiştir. Buna göre örtmece yöntemiyle, kültür farklılıkları nedeniyle, yan ve mecaz anlamları oluşturulanlar şeklinde alt başlıklar tespit edilmiştir.

A. Örtmece Yöntemiyle Oluşturulanlar

Güncel Türkçe Sözlük'te örtmece kelimesinin anlamı: "1. ed. Özensiz söylenen, hoş olmayan veya sakıncalı nesnelere, kavramların, farklı sözcüklerle daha uygun ve edepli bir şekilde anlatma, edebikelam. 2. Saklama, kandırma. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde: "Dolaysız biçimde söylenmesi uygun görülmemeyen bir olguyu örtterek dolaylı yoldan anlatma. *Edebiyat ve Söz Sanat Terimleri Sözlüğü*'nde: Söz sanatı terimi olarak sözcüğün direkt olarak söylenilmesinden dolayı sakınılan bir şeyi, durumu, dolaylama, öteleme, yeğinleme yaparak ifade etmedir. Örneğin cinleri anlatmak için "İyi saatte olsunlar", öldü demek yerine "Sizlere ömür", hasta biri için "Rahatsız" demek gibi. *Yazın Terimleri Sözlüğü*'nde doğrudan ifade edilmesi çirkin, nezaketsiz, kaba görülen nesnelere, kavramların farklı kelimelerle daha uygun bir şekilde dolaylayarak anlatılmasıdır. Osmanlıcada edeb-i kelâm, Fransızcada euphémisme, İngilizcede euphemism anlamlarına gelmektedir.

Örtmece anlam, dildeki bir çeşit sansürlemedir. Toplumların geleneksel bakış açısının birbirinden farklı olması, örtmeceye farklı alanlarda ihtiyaç duyulmasına neden olur. Bir toplumda ayıp olarak karşılanan bir durum başka bir toplulukta doğal olarak karşılanabilir. Örtmece olarak kullanılan kelime zamanla örtme özelliğini kaybeder (kaba anlamı yeniden karşılar), demode olur. Yeni bir örtmeceye ihtiyaç duyar. "Tabu ve örtmeceler, toplumsal yapıdan kaynaklı olmaları sebebiyle bugüne kadar daha çok sosyologlar, halk bilimciler, etnograflar tarafından incelenmiştir. Ancak, bunlar dilde anlatım bulduktan sonra, dilin özellikle anlam yapısında değişikliklere neden olmaları sebebiyle dilcilikte de üzerinde durulması gereken bir konudur. Eski Türkçeden itibaren karşımıza çıkan bu örtmeceler günümüze kadar varlığını korumuştur."

Başlangıçta kız, erkek her iki cins çocuk için de kullanılan oğul kelimesi, 13. yy.dan sonra anlam alanını daraltmaya başlamıştır (*İbn-i Mühenna Lugati*'nde sadece 'erkek çocuk' anlamıyla kayıtlıdır.). Kelimenin KT'de 'dölyatağı, rahim' anlamıyla kayıtlı olması örtmece olarak kullanımını gösterir. Bu vücut organının adının doğrudan söylenmesi ayıp kabul edildiği için yerine oğul ismi, örtmece olarak kullanılmıştır. Türkçede kelime hazinesinin leksik ve semantik yönden değişip zenginleşmesinin bir yoludur. Bu yüzden de bir dildeki anlam olayları incelenirken tabu ve örtmecelerin etkisini de dikkate almak gerekir. Türkçede örtülü anlam meydana getiren unsurlar her dilde olduğu gibi Türkçede de ses\şekil ve anlamın örtüşmediği durumlarda vardır. Türkiye Türkçesinde örtülü anlam oluşturan unsurlar şunlardır; deyim, atasözleri, mecaz, bağdaştırma, metafor, duygu değeri, çağrışımlar, aktarmalar, eksilteli anlatımlar, derin yapı ve yüzey yapı ayrımı gösteren cümleler, ön varsayım ve sezdirimlerdir. Bu konuda örnek verecek olursak, örtmecede "kesmez bıçak" deyimini "iş bilmeyen kadın" için kullanılmaktadır. Ancak ne kesmek ne de bıçak kelimeleri kadını çağırıştırır. Burada kesmesi beklenen aletin işlevselliğinin olmaması ile iş bilmeyen kadın örtmece yoluyla sezdirilmiştir.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Fındık kurdu.

Kız güzeli sokak süpürgesi.

Yüz görümlüğü.

Ana yarısı.

Cami yıkılmış ama mihrap yerinde.

Bir içim su.

b. Olumsuz Anlamda

Kenarın dilberi.

Katana gibi.

Kendi tahılıyla değirmene gitmez (İğneciler, *Mudurnu -Bo.).¹²

Orta malı.

Kesmez bıçak.¹³

Ev süpürgesi (*Mudurnu -Bo.).¹⁴

Karıncalı kütük (İğneciler, *Mudurnu -Bo.).¹⁵

Testisi kırık (Bayat *Emirdağ -Af.).¹⁶

c. Nötr Anlamda

Aybaşı olmak (Adet görmek).

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Teveğine su yürümek.

b. Olumsuz Anlamda

Orman kibarı.

Üstüne evlenmek (karısının).

Üstüne gül koklamak (karısının).

Sel kütüğü (Pazarören *Pınarbaşı -Ky.).¹⁷

Sokma kuyruk (*Mudurnu -Bo.).¹⁸

¹² Yoldan çıkmış ya da çıkacak görünüşte kız, kadın için kullanılır.

¹³ İş Bilmeyen kadın

¹⁴ Kısa boylu kadın.

¹⁵ Kötü kadın.

¹⁶ Kızlığı bozulmuş.

¹⁷ İri yarı adam.

¹⁸ İç güveysi.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Boynuz dikmek. Boynuz takmak.

b. Nötr Anlamda

Başı bağlı.

Son kesen (Oğuz *Acıpayam -Dz.).¹⁹

Örtmeceli deyimler kadın ya da erkeğin meşru olmayan cinsel yaklaşımlarına eleştiri mahiyetindedir. Bu da örtmecenin nasıl bir toplumsal işlevde olduğunu göstermesi bakımından önemli sayılabilir.

B. Kültür Farklılıkları Nedeniyle Yan ve Mecaz Anlamla Oluşturulanlar

Bireylerin tutum ve davranışları, büyük ölçüde ahlaki ve dinsel değerlerle örf ve adetlerin içerdiği değerlerin etkisi altındadır. Türk aile sistemi içinde çocuğun doğmasıyla başlayan hayat, toplumun onlara verdiği rollere göre yaşam devam eder. Toplumun çizdiği bu cinsiyetçi kodlar özellikle kız çocuklarını sosyal çevre, aile, okul, oyunlar, kitle iletişim araçları gibi sosyalleşmesini sağlayan çoğu alanda baş göstermektedir. Bunun nedeni ise biyolojik cinsiyet halkın kalıplaşmış düşüncelerini esas almaktadır. Kızlardan iyi bir evlat, abla, gelin, anne, ev kadını, eş olma gibi roller yüklenmektedir. Toplumun kadından beklediği beklentilerini anlatan kalıplaşmış ifadeler vardır. Örneğin hanım hanımcık olma durumu gibi. Çünkü kadının hata şansı yoktur ve tüm sorumlulukları sahiplenmeli anlayışı vardır. *Divânu Lügâti't-Türk'ten* günümüze gelinceye kadar ki zamanda kültürünü gelecek kuşaklara aktarmayı sağlayan Türk kültürü kalıp sözler, türküler, efsaneler, maniler, atasözleri, deyimler, bilmece ve bunların oluşmasını sağlayan kelimeler ile söz varlığını yeni kuşaklara iletmektir. Bu söz varlığının kapsamında kadınla ilgili adlandırmalar vardır. Bu adlandırmalarda kadının bazen toplumun önemli değerleriyle bazen de toplumsal cinsiyet eşitsizliği durumuyla karşılaşılmaktadır.

Toplum, biyolojik açıdan kadın ve erkekten farklı düşünce davranış kalıplarına göre yaşamalarını bekler. Bunun nedeni ise sosyal ve kültürel etkenlerden oluşmuştur. Fakat direkt cinsiyetle ilgili ve bireyin yetiştiği ortam içinde bilinçli olmadan bireyin toplumsal cinsiyet kimliği gelişir. Bu süreçte kadınlık ve erkeklik rolüyle bütünleşen bireyin yaşamının nasıl şekilleneceğini belirlemektedir. Örneğin ne düşüneceğini, nasıl davranacağı, hangi işte çalışacağı, kiminle ilişki kuracağını, nasıl hissetmesi gerektiğini belirler. Bunun sonucunda kadın ve erkek bireyler, toplumun beklentilerine göre hayatlarını sürdürürler. Beklenen rollerin dışına çıktığında toplumun veya bireylerin kendi yöntemleriyle cezalandırılır. Uluslararası belgelerde geleneksel cinsiyet rollerinin bırakılıp, yerine eşitlikçi rollerin gerekliliği savunulur. Eşitlikçi roller ise ailede, sosyal ve mesleki hayatta, eğitimde kadın ve erkeğin yükümlülüklerinin eşit olmasıdır. Eşitlikçi cinsiyet rollerinin şekli eşitliğin aşılıp maddi eşitliğe ulaşılması önemlidir.

Sözcükler, her zaman nedensiz bir toplumsal uzlaşma ile yüklenen gerçek anlamlarında kullanılmazlar. İnsanlar bir nedenden dolayı sözcüklere gerçek anlamlarının dışında ödünçleme veya başka sözcüğe aktarma yoluyla bilinçli olarak farklı anlamlar da yüklerler. Mecazlı dil diye tanımlanan bu durum, okuma ve dinleme sürecinde alıcı ile verici arasında ortak bir kod değilse anla(ş)ma sorunlarına yol açar. Mecazlı dil edinme süreci doğal ortamda başlar, okulda okunan edebi metinler ve derslerde yapılan öğretim etkinlikleri ile geliştirilir.

¹⁹ Bir kadının son çocuğu, tekne kazıntısı.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Ağzı burnu iğdeden, dünürler gelmiş Niğde'den.

Ellenmemiş, dillenmemiş (-Sm.).²⁰

Kısmeti çıkmak (bir kızın).

Bir içim su.

Ay parçası.

b. Olumsuz Anlamda

Adı çıkmak.

Bohçasını koltuğuna vermek.

Deli kızın çeyizi gibi.

Eli maşalı.

Evde kalmak.

Sancılı gelin gibi.

Dul karı sözü.

Düğüncü karılar gibi.

Gâvur gelini gibi kırmak.

Senin de işin giden kadının işine benzer.

c. Nötr Anlamda

Yükü yıkmak (*Mudurnu -Bo.).

Görücü gitmek.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Çatal yürekli.

Çakı gibi.

Ekmeğine koç. (yiğit, yavuz).

b. Olumsuz Anlamda

Dağa kaldırmak.

Çarşı iti.

Çam yarması.

İskele babası.

Karı/ kadın/ avrat ağızlı.

²⁰ Namuslu ve kusursuz (kız).

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Eli işte (aşta), gözü oynaşta.

Adı çıkmış dokuza inmez sekize.

Aygır gibi.

Öküz gibi bakmak.

Benzetme, az bilinenin çok bilinenle anlatılması olarak tarif edilmesidir. Türk dilinde ve Türk edebiyatında benzetme yoluyla oluşturulan pek çok kullanım vardır. Arapça ve Farsçadan da benzetme edatları ödünçleme yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır. Deyimlerde karşımıza en çok “gibi” edatının kullanımı çıkmıştır. Pek çok grupta olduğu gibi burada da yine olumsuz durumlar deyimlerle anlatılmıştır. Benzetme yan ve mecaz anlamlarla oluşturulan deyimler daha çok benzetme edatı “gibi” ile kurulmuştur. Örtmece yoluyla kurulan deyimlerde kadınlara dair deyimler çoğunlukta yan ve mecaz anlamla kurulan deyimlerde erkeklere yönelik olumsuz anlam daha ön plana çıkmaktadır.

Örf ve âdetler mecazlı kullanımların oluşmasında etkin rol oynar. Dilin kültür taşıyıcılığı vazifesi düşünüldüğünde bu vazife deyim ve atasözlerindeki kalıplar ile net bir şekilde görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kadın ve erkeğe, onların davranışlarına toplumun verdiği tepkinin izleri de buradan takip edilebilir.

3.3. Türkçenin Diğer Dillerle Etkileşimi Nedeniyle Cinsiyet Yüklenmesi

Farklı diller arasında iletişimi sağlayabilmek için dillerin etkileşimi sonucu dillerin yapılarında bazı değişimler ortaya çıkabilir. Türkçe özellikle kelime hazinesi bakımından diğer dillerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Takip edilebilen İslamiyet'i kabulden sonraki süreçte Arapçanın ve Farsçanın etkisinde kalan Türkçe, Tanzimat'tan sonra önceleri başta Fransızca sonraları Almanca ve İngilizce olmak üzere pek çok batılı dillerden kültür, siyaset ve ticaret alanlarında birçok kelime ve terim Türkçeye girmiştir. Bu durum neticesinde cinsiyet açısından Türkçeye bakıldığı zaman farklı dillerden alınmış eril ve dişil kelimelere, terimlere bunlarla kurulmuş çalışmaya konu olan deyimlere de rastlanmaktadır.

Eril ve dişil ayrımı Arapça ve Almanca gibi dillerde belirgindir. Bazı dillerde üçüncü bir kategori olarak yansız cinsiyeti bulunmaktadır. Türkçe gibi dillerde diller arası iletişim veya kolaylık ilkesine eğilim az da olsa eril ve dişil ayrımı vardır. Mesela Türkçede biyolojik cinsiyeti belirlemek üzere kadın-erkek, anne-baba, oğul-kız, bay-bayan; hayvan cinsiyetlerini ise dillerde tavuk-horoz, öküz-inek, koyun-koç, keçi-teke gibi sözcük çiftleri işaret etmektedir (Dağabakan, 2011: 283).

İsmail Ahmed Amâyıra, mecazi müzekker ve mecazi müennes konusunda şöyle der: Varlıkların erkek veya dişi sayılması milletlerin o varlıklar hakkındaki tasavvurlarıyla ilgilidir. Milletler kendi anlayışlarına göre şekli niteliği veya bir özelliği dolayısıyla hakikaten erkek veya dişi varlığa yaklaşanı, benzeyeni erkek veya dişi kabul ettiler. Zihinlerinde erkek varlığa yaklaşıma hakiki erkek muamelesi yaptılar. Bazen başka bir dilin eril kabul ettiğini başka bir dil dişil kabul edebilmektedir. Bazen aynı dil içerisinde de farklılıklar olabilmektedir. (Kınar, 2014, 21)

Türkçeye yabancı dillerden giren cinsiyet belirten kelimeler, asıl dildeki cinsiyet anlamını korumuştur ve deyimlere de bu şekilde dâhil olmuştur.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Kraliçeler gibi.

Prensesler gibi.

b. Olumsuz Anlamda

Cadı kazanı.

Kül kedisi.

Çiroz gibi.

c. Nötr Anlamda

Tanrıça.

Kız evi naz evi.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Fukara babası Fakir babası (öksüzler babası).

Hızır gibi yetişmek.

Yiğitliği elden bırakmamak.

Dalyan gibi.

b. Olumsuz Anlamda

Bekara karı boşamak.

El oğlu.

El kapısı.

Tavşan yürekli.

İç güveyinden hallice.

Kel başa şimşir tarak.

c. Nötr Anlamda

Kont gibi.

Kral gibi.

Dervişin fikri.

Yabancı kökenli cinsiyet bildiren kelimeler günlük hayatta kullanılmasına rağmen deyimlerde karşımıza sıkça çıkmaz. Bu kelimeler ya yıllar boyunca kullanılmadığı için işlenmemiş ve deyimleşmemiştir. Yahut herhangi bir kalıp ifadeyi karşılamak için çokça kullanılmadığı için deyim hâlinde görülmemektedir. Sefir/sefire, şerif/şerife, memur/memure gibi Arap ve doğu kaynaklı kelimeler yaygınlık ve kullanım açısından genişse de yine deyimleşmemiştir. Bu bölümde dikkat çekici olan husus, üst makam bildiren kral/kraliçe, kont/kontes gibi eril/dişil sözcüklerin daha çok "gibi" edatıyla kurulmuş olmasıdır.

3.4. Kelime Grubuyla Oluşturulan Deyimler

Düşünce ve tavırlarımızı yansıtmamızın en büyük aracı olan dilimizde bulunan, deyimlerimiz ve atasözlerimizin çoğunun cinsiyetçi bir ayrıma; ayrıştırıcı, ötekileştirici bir ifadeye sahip olmadığını ileri sürebiliriz. Söz konusu çalışmamızda bu aşamaya kadar deyimlerin daha çok anlamsal ifadeleri esas alınarak gruplandırılmıştır. Ancak şimdi deyimlerin yapısal yönden nasıl bir şekilden oluştuğuna bakılacaktır. Öncelikli olarak incelenen deyimlerin isim, sıfat tamlamaları, isnat grubu yoluyla ve ikilemeler ile oluşturulduğunu görmekteyiz.

İsim tamlaması; iyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam çerçevesinde birbirine bağlanır: köy yolu, ovanın yeşili vb. (Karahana, 2016: 42). Sıfat tamlaması ise bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubudur: verimli topraklar, bütün insanlar, açan gül vb. (Karahana, 2016: 42-43).

İsnat ya da kısaltma grubunu Leyla Karahana şöyle tanımlamıştır: Kelime grupları veya cümlelerden yıpranma veya kalıplaşma grubu ile ortaya çıkan gruplardır: karnı tok (olan), fikrine müracaat (etmek), cana yakın (arkadaş) vb. (Karahana, 2016: 79-80). Tekrar grubu (ikilemeler) ise bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur: eğri büğrü, çoluk çocuk, deli dolu vb. (Karahana, 2016: 60).

A. Tamlamalarla Oluşturulanlar

Bu biçimde olan deyimler isim tamlaması, sıfat tamlaması, edat grubu vb. şekillerde oluşan deyimlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus bu tür deyimleri dilde kullanılan kalıp sözlerle karıştırmamaktır. Deyimlerin genelde yazılış anlamlarının dışında mecaz anlamlı olduğu unutulmamalıdır.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Ay parçası.

Bir içim su.

Keman kaşlı (kaşı keman).

b. Olumsuz Anlamda

Yok ananın örekesi.

Dev anası.

Eksik etek.

Saçı uzun aklı kısa.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Çatal yürekli.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumsuz Anlamda

Çarşı iti.

b. Nötr Anlamda

Ha Hoca Ali ha Ali Hoca.

c. Olumlu ya da Olumsuz Anlamda Kullanılabilen Deyimler

Anasının kızı.

Babasının oğlu.

B. İkilemelerle Oluşturulanlar

İkilemeler toplumların kültür taşıyıcılarıdır. İkilemelere genel olarak baktığımızda millet olarak Türkler de “kadın, anne” ikinci unsurdan önce gelmektedir. Dışiden erkeğe Ana baba, analı babalı, bacı kardeş, karı koca örneklerinde olduğu gibi ikilemelerde cinsiyet söz konusu olduğunda, dışiden erkeğe bir sıralanış vardır, başka bir deyişle kadına öncelik verilmektedir.

1. Kadın İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Hanım hanımcık.

b. Olumsuz Anlamda

Fingir fingir.

c. Nötr Anlamda

Kız kıza.

Kadın kadına.

Kız koduz “kızlar ve kadınlar”.

2. Erkek İçin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Hoca hoca, söz doğruca (Gündüzbey, *Yeşilyurt -MI.).

b. Nötr Anlamda

Adam adama.

Erkek erkeğe.

3. Cinsiyet Gözetilmeksizin Kullanılan Deyimler

a. Olumlu Anlamda

Alımlı çalımlı.

b. Olumsuz Anlamda

Açık saçık.

c. Nötr Anlamda

Paşa paşa.

Toplumsal cinsiyetin belirlenmesine, kadın ve erkeğe, rol ve statü belirleyen bir diğer unsur din olgusudur. Dinlerin genelinde ataerkil yaklaşıma göre (Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet) cinsiyet söz konusu olduğundan ataerkil yapı inanışların yaşandığı toplumlarda da sürdürülür. Kız ve erkeklerin ataerkil anlayışta yetiştirilmeleri farklılık göstermektedir. Kızlar boğun eğen ve sorumluluk kazanma konusunda, erkekler ise özgüvenli ve bağımsız olma konusunda eğitilir.

Deyimlerden bazılarının anlam daralması sonucu dile yerleşme durumu vardır. Bu durumda söz konusu sözcüklerin eril (müzekker) şekillerinin kullanılmasını gerektiren kültürel zeminin olmamasıdır. Bakirelik, Türk toplumunda genellikle kadında aranan bir özelliktir. Toplumsal yapıda erkeğin ahlaksızlığı üzerinde durulmazken kadının fahişeliği (ahlaksızlığı) daha çok dikkat çeker. Hamilelik kadına özgü bir özelliktir. Doğurmak ve evlat sahibi olmanın toplumsal cinsiyet algısı, kadın cinsiyetinde daha öne çıkmaktadır.

Toplumsal cinsiyet öyle bir kavram ki ülkenin köyleri ile sahil kasabaları ve şehirleri arasında bile farklılıklar barındırır. Akdeniz sahil kuşağı ile İç Anadolu'yu kadın erkek rolleri açısından karşılaştıracak olursanız arada azımsanmayacak farklar olduğunu görülmektedir.

4. Sonuç

Erillik, büyüklük, dirençli olma, sertlik, zorluk, fiziksel güç erkek cinsiyetine özgü özellikleri ortaya çıkmaktadır. Dişil olarak düşünülme sebeplerinden başlıcaları ise zariflik, dayanıksızlık, güzellik, daha az fiziksel güç gerektirme gibi kadın cinsiyetine ait özellikleri ortaya koymaktadır.

Türkçe cinsiyet kategorisinin farklı boyutlarını barındıran bir dildir. "Türkçede cinsiyet yoktur." gibi bir genelleme ancak "dil bilgisel cinsiyet" açısından söz konusu olabildiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu çalışmada Türkçede cinsiyetin farklı görünüşleri, deyimler üzerinden ele alınmıştır. Ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Türkçede dil bilgisel cinsiyet için yaygın bir işaretleme sisteminin bulunduğunu söyleyemeyiz. +içe ekinin imparatoriçe ve patroniçe sözcüklerini türetmesi; +ça eki Tanrıça sözcüğündeki; tarihî metinlerdeki begüm, hanım vb. örneklerdeki +um ekleri dikkat çekse de bunların üretici olmadığı ve birkaç örnekte kaldığı görülmektedir.
2. Türkçede dilbilgisi bakımından cinsiyet kategorisi bulunmamaktadır. Türkçede eril, dişil, nötr olarak net bir cinsiyet ayrımı bulunmamaktadır. Türkçedeki en belirgin cinsiyet görünümü, sözlüksel cinsiyettedir. Nedenli bir cinsiyet bildiren sözlüksel cinsiyet tavuk-horoz, kadın-erkek, bay-bayan gibi sözcüklerin hem tek başına hem de isim niteleyicisi olarak (kadın futbolcu, erkek hemşire vb.) kullanılmasıyla ya da erkeklik-dişilik kavramları ayrı kelimelerle ifade edilmektedir. Örneğin cins olarak at cinsinden; "kısırak" dişî atı, "aygır" erkek atı göstermektedir.
3. Türkler de sert kaba güçlü sağlam yırtıcı görünen kavram varlık ve cisim isimlerinin, erkek; nazik, narin, kıymetli, zayıf, avlanan adlarının dişî nitelikli kelimeler olarak kabul edildiği söylenebilir.
4. Cinsiyet olgusuna deyimler açısından bakıldığında, toplumsal yaşantının izlerini taşıdığı görülmektedir. Toplumsal rollerin cinsiyete yüklediği anlamlar ve izlekler kullanımların farklılığı açısından incelendiğinde eril cinsiyetin yüceltiildiği ve ev dışı yaşamda yerini aldığı; dişil cinsiyetin ise ikinci planda kalarak ev içi yaşamda yerini aldığı gözlenmektedir. Bunun yanı sıra, atasözleri ve deyimlerin yüzyıllardır dil yapısında yer alması ve tarihî süreçte farklı toplumsal yapılar içerisinde şekillenmesi gerçeği çalışmamızı sınırlandırmaktadır.
5. Türk deyimleri akrabalık ilişkisi açısından incelendiğinde birinci dereceden akrabalık adlarının sayıca fazla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Anne, baba, evlat (kız-oğul) kavramlarının özellikle ön plana çıktığı, bunun yanı sıra karı-koca ilişkilerinin yansıtıldığı görülmektedir. Ayrıca akrabalık belirten

kelimeler cinsiyete göre farklı adlandırılmıştır. Gelin, damat; elti, görümce, enişte, kayınbirader, baldız, hala, teyze, dayı, amca gibi...

6. Türkçenin asırlardır kültürel ilişkide ve kelime alışverişinde bulunduğu bazı dillerde cinsiyet kategorisi mevcuttur. Bundan dolayı “cinsiyet” kategorisinin değilse bile “cinsiyet mantığının” kültürel ve dil bilgisel etkilenme sonucu zamanla dilde yer edinmeye başladığı da düşünülebilir. Müdüre, patroniçe, kraliçe, hostes gibi.
7. Kadın ve erkeğin yapması gerekenler adı altında bireye zorunluluklar yüklenerek yeni bir şartlandırılmış toplumsal bilinç oluşturulmuştur. Ev temizliği, yemekle ilgili deyimler kadına, çalışmak, hayatı kazanmak gibi işler erkeğe yüklenmiştir.
8. Toplum içinde var olan söylem ifadeleri atasözleri ve deyimler günlük hayat akışının alışkanlıklarında yer alır. Bu söylemlerin kuşaktan kuşağa aktarılması, konuşma diline yerleşmiş ve sorgulanmadan kullanılıyor olmasıdır. Bu hususta önemli noktalardan biri de toplumsal cinsiyet, cinsiyetçi söylemler ve ataerkilliğin toplum tarafından kabullenilmesinden kaynaklanmaktadır.
9. Atasözleri sayesinde kadın ve erkeğe verilen roller bir kez daha belirginleştirilmektedir. Böylece görev ve yükümlülükler görünmez bir sis gibi insanların üzerinde baskın bir rol oynamaktadır. Bunu göz ardı etmek mümkün değildir.
10. Türkçede, bu çalışmanın yapılmasını tetikleyen ve çalışmada sınıflandırılan nedenlerle oluşan anlamsal dayanaktan kaynaklı bir cinsiyet bazı kelimelerde ve deyimlerde görülmektedir.
11. Çalışmanın alanını oluşturan deyimler ile bu tez, örneklendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ele alınması açısından belki de tasniflenen deyimler ayrıca daha da alt tasniflere veya farklı sınıflandırmalara konu olabilecek ya da başkaca atasözü, başkaca sözcüklerin bu açıdan ele alınmasına ve tasnif edilmesine örnek olabilecektir.
12. Türkçede eril, dişil, nötr olarak bir cinsiyet ayrımı bulunmamaktadır. Fakat hanım, kız kardeş, bay, bayan, bey, hanımefendi, beyefendi, teyze, amca, hala, dayı, enişte, yenge, baldız gibi kelimeler sözcüksel cinsiyetin varlığını göstermektedir. Buna göre Türkçe kişisel terimler ile dilsel bir kategori oluşturmaktadır
13. Kelimeleri deyimleştirme hususunda oldukça zengin olan Türkçedeki cinsiyete dayalı deyimler anlam (semantik) açısından tasnif edilmeye gayret gösterilmiştir. Bu çalışmada önce deyimlerin oluşum şekilleri incelenmiş ayrı başlıklar altında kategorize edilmiştir. Ayrıca söz konusu deyimlerin söylendiği durumların müspet mi menfi mi olduğu; hangi deyim dişil hangi deyim eril anlam içerdiği konusunda da bir ayrıma gidilerek, örnekler bu özellikleri doğrultusunda tabloluşturılmaya çalışılmıştır.
14. Esas anlamı olumlu veya olumsuz anlam taşıyan deyimler, cümle bağlamına göre tersinlemeli anlamlar da içerebilmektedir. Örneğin “adam etmek” deyimini olumsuz kişi ve ya durumu olumluya çevirmek anlamını taşıırken kabadayı jargonunda bu ifade “kişinin şiddete uğramasını” karşılar.

15. Yaygın atasözlerinin bazıları kısaltılarak kullanımı zaman içinde bu kalıp ifadeleri deyimleştirmiştir.
16. Bazı deyimler cinsiyet temelli kullanılmaktayken zamana ve anlayışa göre kelimelerdeki cinsiyet ifadesi kaldırılmış, genel bir ifade ile insanı kapsamıştır. Mesela “Adamlık sende kalsın.” deyiminin “İnsanlık sende kalsın.” ifadesine dönüşmesi gibi.
17. Deyimlerin olumlu olumsuz tasnifinde, söz konusu deyim hangi durum karşısında kullanıldığı esas alınmıştır. Mesela “Adama dönmek.” deyimi kişinin olay öncesinde olumsuzlanan durumunun olumluya dönüştüğünü gösterir. Bu tür deyimler sonuç hâlindeki bağlam anlamı ile esas alınmıştır.
18. Bu tablolarda olumlu ya da olumsuz gruplanan deyimlerin bağlama göre farklı kullanımlarının mümkün olacağı göz önünde bulundurulmalıdır.
19. Bazı deyimlerin içinde cinsiyet ifade eden kelimeler bulunsun da bu deyimlerin cinsiyete bağlı bir anlam içermediği görülmektedir: De babam de, laf ebesi, babasız oğlan doğurtturur vb.
20. Türk sosyal hayatında yer alan bazı hayvanların dişisine ve erkeğine ayrı ayrı isimler verilmiştir. Ancak hayvanların dişilik ve erilliği haricinde başka özelliklerine de atıf yapılarak deyimlerde karşımıza çıktığını görürüz. Sosyal hayattan, deyimler yoluyla, dile giren hayvanlar fiziksel güç ve özellikleri, kadın ve erkeğe benzerlik ilgisi kurularak deyimleşmiştir.
21. Pozitif ve negatif bakış açısı, deyim ait olduğu cinsiyetin türüne göre sınıflandırılmıştır. “Abış Ahmet” deyimi klibik erkek anlamında kullanılmaktadır. Deyim erkekler için kullanılmaktadır, erkeğe göre de pozitif olmayan bir nitelik olarak kabul edildiğinden olumsuz grupta yer almaktadır.
22. Deyimler farklı kaynaklarda farklı kullanımları ile karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, söz varlığı açısından daha çok kullanımda olanı tercih edilmiştir.
23. Deyimin içinde cinsiyet çağrıştıran isim, sıfat, meslek, kavram olmasına rağmen deyim cinsiyet belirleyiciliği olmadığı için söz konusu örnekler çalışmaya dâhil edilmemiştir. İmamın kayığına binmek, maksadı üzüm yemek değil bekçi dövmek vb. deyimleri bu bağlamda değerlendirilebilir.
24. Bazı deyimlerde kadına ait sözcük veya ifadeler erkek için kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda genellikle her iki cins de küçümsenen bir bakış açısına maruz bırakılmaktadır. Erkekler için söylenen “Kadın ağzıyla konuşmak.” deyiminde bu tip kullanımı görebiliriz.
25. Kimi deyimler göreceli anlamlar içermektedir. Kadın açısından bakıldığında olumsuz, erkek açısından bakıldığında olumlu gibi sayılabilmektedir. “Ben diyorum erkek, sen diyorsun sağır.” kullanımı buna örnektir.
26. Deyimlerde bağlama ya da kültürel yöreye göre anlam değişkenlik gösterir. Mesela, örtmece yoluyla oluşturulan “iki iplik nakışı”, “gölge fesleğeni” deyimleri nazlı kızlar için kullanılmaktadır. Bunun olumlu ya da olumsuzluğu ise kullanılan kültüre göre değişir.
27. Bazı deyimlerin içinde geçen sözcükler, yapılan tasnife göre farklı gruplara da dâhil edilebilir (Çarşı iti vb.).
28. Deyimin içinde dişiye ait kelime olmasına rağmen cinsiyete dair gönderme yoktur. “Yok ananın örekesi” deyimi bu kullanıma örnek teşkil edebilir.

- 29.** Deyimin anlamsal bağlamı hangi cinse daha yakınsa o grup içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mesela “Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı.” deyimini “Hayvan Adlarında” bölümünde kadın için olumsuz bağlamda kullanılmıştır. Bu sebeple eril anlamdaki “dana” kelimesine göre değil; deyim bağlamı ve etkin olduğu dişil anlama göre tasnif edilmiştir.
- 30.** Bir kelime veya kavramın kullanım sıklığı, yaygınlığı, o kelime ya da kavramın deyimleşmesinin zeminini oluşturmaktadır.
- 31.** Adlandırmalar, deyimler zaman içinde kullanıma göre yaygınlaşmıştır. Cinsiyetlerin farklılığı ve kadının sosyal hayatta yer alması, ön plana çıkmasıyla birlikte sadece eril ifade eden bazı deyimlerin önce dişil yönde daha sonra daha genel biçimde değiştiği görülür. Bilim adamı ifadesi, bilim kadını olarak çeşitlenmiş daha sonra ise bilim insanı olarak genel bir kullanım alanına sahip olmuştur.
- 32.** Cinsiyetin ön plana çıkarıldığı bir başka alan argo kelimelerle oluşturulan deyimlerdir. *Türkçe Sözlük*'te argo şu şekilde tanımlanmıştır: 1. Her yerde ve her zaman kullanılmayan veya kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin söylediği söz veya deyim. 2. Aynı meslek veya aynı topluluk sınıfı arasında kullanılan özel kelimeler veya dil 3. Serserilerin, külhanbeylerinin kullandığı söz veya deyim. Argo kelimelerle oluşturulan deyimlerde özellikle kadını küçük düşüren ifadeler ve cinsel içerikli kelimeler karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın içine argo içerikli deyimler dâhil edilmemiştir. Zira bu tür deyimler, günlük hayattan ziyade kavga ve küfürleşmelerde kullanılmaktadır. Kültür değil alt kültürün yansıma alanıdır.
- 33.** Her ne kadar *deyim* sözcüğünün ele alındığı bir iki etimolojik sözlükte, kelimenin etimolojik kökeninin “de-” fiilinden geldiği kabul edilse de (Ayverdi, 2011: 279; <https://www.nisanyansozluk.com/?k=deyim>) sözcüğün “değ-, dokundur-” kelimesi ile ilişkilendirilebileceği düşüncesine de varılabilir. Zaten “dokundurmak” kelimesi “sitem yollu hatırlatmak, tariz etmek” şeklinde sözlükte karşımıza çıkar (TDK, 2011: 695) .
- 34.** Genel olarak incelemelere bakıldığında, olumsuz durumların daha çok deyimlerle ifade edildiği görülmektedir.

5. Kaynakça

- Aksan, Doğan (2004). *Türkçenin Sözcükleri*. Engin Yayınları, Ankara.
- Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler I-II*. İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Aksoy, Ömer Asım (1996). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ayverdi, İlhan (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*. Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- Braun, Friederike (1997a). “Covert Gender in Turkish”. VIII. *Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*, 7-9 Ağustos, s. 267- 274. Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Braun, Friederike (1997b). “Genderless = Gender-neutral? Empirical Evidence from Turkish”. *Kommunikation von Geschlecht - Communication of Gender*, [F. Braun – U. Pasero (ed.)]. Centaurus, Pfaffenweiler, s. 13- 29.
- Braun, Friederike (1998). “Prototype Theory and Covert Gender in Turkish”. *Discourse and Cognition: Bridging the Gap* [Jean-Pierre Koenig (ed.)]. Center for the Study of Language and Information, Stanford, CA s. 113- 122.
- Braun, Friederike (1999). “Gender in a Genderless Language: The Case of Turkish”. *Language and Society in the Middle East and North Africa*. Studies in Variation and Identity, [Yasir Suleiman (ed.)]. Richmond, Curzon, s. 190- 203.

- Braun, Friederike (2000a). *Geschlecht im Türkischen: Untersuchungen zum sprachlichen Umgang mit einer sozialen Kategorie*. Turcologica 42. Harrosowitz, Weisbaden.
- Braun, Friederike (2000b). "Gender in the Turkish Language System". *Turkic Languages*, 4, s. 3- 21.
- Braun, Friederike (2001). "Turkish. The Communication of Gender in Turkish". *Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men*. Volume 1, [M. Hellinger-H. Bußmann (ed.)], s: 283- 310.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük I-V*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Çolak-Bostancı, Gülcan & Koç-Keskin, Neslihan (2013). "Arapçadan Alıntı Müennes Kelimelerin Türkiye Türkçesindeki Tutunamamışlığı". *Dil Araştırmaları*, 13, s. 93-108.
- Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü* (1948). (1. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Emiroğlu, Selim (2012). "Türkçe Sözlükteki Akralılık Adlarının Tasnifi." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, s. 1691-1710.
- Güden, Menekşe Pınar (2006). *Dilde Cinsiyet Ayrımcılığı: Türkçe'nin İçerdiği Eril ve Dişil İfadeler Bakımından İncelenmesi*. İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Güneş, Sadriye (2017). "Hayvan Adları İçeren ve İnsanı Niteleyen İtalyanca ve Türkçe Metaforlar Üzerine Bir İnceleme". *Gaziantep University Journal OF Social Sciences*, 16 (4), 1102-1118.
- Gürhan, Nazife (2010). "Toplumsal Cinsiyet ve Din". *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, IV, 58-80.
- Hengirmen, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, EnginYayınevi, Ankara.
- Kaçalın, Mustafa Sinan (2016) *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, Leyla (2016). *Türkçede Söz Dizimi* (23. Baskı). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karatay, Halit (2010). "6-8. Sınıf Öğrencilerinin Mecazlı Dili Anlama Düzeyleri". *Millî Eğitim*, Sayı 210.
- Kerimoğlu, Caner (2015). "Türkçede Cinsiyet Görünümleri ve Çağrışımsal Zihniyet." *TÜBAR*, 2015, Güz.
- Kınar, Kadir (2014). "Arap Dilinde Cinsiyet Olgusu ve Diğer Dillerle Bir Mukayesesi." *ERUIFD C: 2*, S: 19, s. 7-28.
- Öztürk Dağabakan, Fatma (2011). "Dillerde Cinsiyet, Almancada ve Türkçede Cinsiyet Kavramları". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 46, s. 283.
- Parlatır, İsmail (2008). *Atasözleri ve Deyimler I-II*. Yargı Yayınları, Ankara.
- Saraçbaşı, M. Ertuğrul (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Toker, İhsan (2015). "Toplumsal Cinsiyet ve Din". *Din Sosyolojisi*, s. 607-623 (Editör: Çapçioğlu İhsan - Akyüz, Niyazi). Grafiker Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2011). (11. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vardar, Berke (2007). (2. Baskı). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- Yapıcı, Asım (2012). "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17: 2, s. 1-34.
- Yazın Terimleri Sözlüğü* (1974). (1.Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Zeybekoğlu, Özge (2010). "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Türk Toplumunun Erkeklik Algısı", *Ethos*, S: 3 (1), s. 4.

<https://www.tech-worm.com/turkiyede-en-cok-kullanilan-isimler-2018/> (erişim tarihi 19.03.2019).

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=deyim> (erişim tarihi 19.03.2019).